

Tomasz Pawłuszko
Akademia Wojsk Lądowych
tomasz.pawluszko@awl.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-5572-3199>

Projektowanie podręczników w naukach o bezpieczeństwie. Poszukiwanie dobrych praktyk

Streszczenie: Artykuł opisuje priorytety rozwoju organizacji i narzędzi dydaktyki w obszarze nauk o bezpieczeństwie (*security studies*). Nauki o bezpieczeństwie są dyscypliną względnie nową, bazującą na integracji tradycji naukowych wiedzy wojskowej, nauk politycznych, pedagogiki i innych. Dopiero od niedawna na lokalnym rynku pojawiły się kompleksowe podręczniki dla studentów i wykładowców tej dziedziny wiedzy. Autor przygląda się lokalnym oraz wiodącym światowym publikacjom dydaktycznym w *security studies* i poszukuje dobrych praktyk w obszarze sposobów kształcenia na gruncie specyficznych doświadczeń Europy Wschodniej. Analiza została dokonana na gruncie teorii organizacji uczącej się.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, wiedza, zarządzanie, podręcznik, profesjonalizacja, organizacja ucząca się

Designing Handbooks in Security Studies. In Search of Good Practices

Summary: The article describes the priorities in the development of a scientific organization and teaching toolbox in the field of security studies. Security studies remain a quite new discipline in social sciences and are based on traditions of military science, political science, pedagogy, and other sciences. The newest complex handbooks dedicated to security studies scholars on the local market have been published for the last few years. In this essay, the author examines local and global practices in the creation of professional handbooks for security studies in order to find good practices in teaching students in the Eastern European environment. Theoretical analysis was conducted on the basis of learning organization theory.

Keywords: security, knowledge, management, handbook, professionalization, learning organization

Wstęp

Popularyzacja studiów nad bezpieczeństwem (*security studies*) jest jednym z zaskakujących zjawisk w naukach społecznych w Europie Wschodniej w XXI wieku. Dotyczy to zarówno dziedziny badań, jak i kierunków studiów. Młodzi ludzie często wybierają studia społeczne, aby lepiej rozumieć zmienną rzeczywistość, którą Zygmunt Bauman określił jako „płynną nowoczesność” (Bauman, 2006, s. 6–27). Artykuł podejmuje kwestię rozwoju szkół naukowych i ich narzędzi do upowszechniania wiedzy.

Artykuł składa się z kilku części. Zaczynam od wyboru teorii budowania szkoły naukowej. Do wyjaśnienia wybranego zjawiska korzystam z koncepcji „organizacji uczących się”, zaproponowanej w 1994 roku przez Petera Senge (Senge, 2006). Podejście to dotyczy głównie organizacji komercyjnych, ale w dobie uniwersytetów trzeciej generacji również instytucje i środowiska oparte na wiedzy starają się profesjonalizować wedle wzorów biznesowych. Próbuję odpowiedzieć na pytanie badawcze, czy współcześnie środowiska naukowe mogą się rozwijać zgodnie z regułami zespołów nowego typu, jakimi są „organizacje uczące się”. Moją hipotezą jest tu twierdzenie, że procesy urynkwienia reguł, w jakich funkcjonują instytucje nauki, powodują ich transformację w kierunku popularyzacji praktyk organizacji uczących się. Rola uczonego zostaje uzupełniona o rolę menedżera wiedzy. Studium przypadku obejmuje rozwój branży nauk o bezpieczeństwie w Polsce. Wykorzystuję do tego efekty autorskiej kwerendy i praktyki dydaktycznej. Szczególnie interesująca jest tu kwestia popularyzacji wiedzy. To poprzez upowszechnianie wiedza staje się zasobem znanym społeczeństwu, a związani z nią specjaliści zdobywają rozpoznawalność i budują wizerunek swojej dyscypliny nauki. Na poziomie dydaktyki dzieje się to zwykle za pomocą podręczników, z których korzystają studenci, nauczyciele, praktycy i osoby interesujące się nową dziedziną wiedzy. Podręczniki stanowią swoisty portret danej dziedziny wiedzy, gdyż przedstawiają podstawowe problemy badawcze oraz opisują teorie i metody, które pozwalają je wyjaśnić. W dalszej części artykułu zamierzam porównać międzynarodowe podręczniki do studiowania *security studies* wraz z ich lokalnymi odpowiednikami. Zwracam uwagę zwłaszcza na odmienną stylów komunikowania wiedzy.

W analizie wykorzystałem narzędzia kilku metodyk. Są nimi: obserwacja uczestnicząca z elementami autobiograficznymi (również pracuję w danej

dyscyplinie nauki), analiza dyskursu naukowego, analiza krytyczna treści publikacji oraz próba wykorzystania argumentacji opartej na teorii (teoria pola, organizacji uczącej się, instytucjonalizm). W pracy korzystałem z teorii i terminologii z zakresu nauk o bezpieczeństwie, zarządzania wiedzą i studiów politycznych. Nauki o bezpieczeństwie są zależne od wiedzy wytworzonej w obrębie innych nauk społecznych, zwłaszcza w zakresie teorii i metodologii. W procesie budowania dyscypliny nauki powstają jednak dziesiątki swoistych problemów i pojęć, które stają się specyficzne dla nowej grupy badaczy i studiujących. W ten sposób rozwijają się nowe kanony wiedzy, hierarchie problemów i sposoby ich łączenia z wiedzą zastaną. Nauki o bezpieczeństwie w Polsce, które powstały z połączenia kilku istniejących wcześniej obszarów wiedzy, stanowią bardzo interesujące studium przypadku dla obserwacji powyższych procesów.

Budowanie środowiska naukowego jako „organizacji uczącej się”

Współczesne społeczeństwa w coraz większym stopniu są społeczeństwami informacyjnymi. Współczesna gospodarka nazywana jest zaś gospodarką opartą na wiedzy (*knowledge-based economy*). W takiej gospodarce także i działające w niej organizacje oparte są na wiedzy i zorganizowane na sposób sieci (Aleksandrowicz, 2014). Jednym z przejawów nowoczesnych instytucji jest dążenie do „profesjonalizacji”. Profesjonalizację można zdefiniować jako proces kreowania i instytucjonalizowania efektywnych rozwiązań organizacyjnych, najczęściej w postaci zadaniowych „projektów”. Profesjonalizacja w sferze publicznej może być rozpatrywana jako proces racjonalizacji (regulacja w celu polepszenia standardów jakości) lub jako proces polityczny, formujący przestrzenie i relacje (Noordegraaf, 2012, s. 214–218). Fenomen „profesjonalizacji” powoduje popularyzację języka ekonomicznego w różnych dziedzinach wiedzy i praktyki. Dotarł też do sektora publicznego i uniwersytetów. Współczesny naukowiec nie jest już tylko „uczonym”, ale ma być przede wszystkim „menedżerem wiedzy”. Uczelnia zaś miałaby się stać „hubem informacyjnym”, który „obsługuje” rozmaite sektory społeczeństwa. Jeden z wpływowych myślicieli z zakresu nauk o zarządzaniu Peter Drucker już kilkadziesiąt lat temu napisał, że uczelnie są inspirujące dla nowoczesnych społeczeństw, gdyż tworzą prototypowy model organizacji przyszłości, opartej na sieciach niezależnych specjalistów, tworzących ciągle nowe idee i kreatywne zespoły projektowe (Drucker, 1998, s. 17–24). Ekonomizacja idei uniwersytetu jest tu powiązana z jego służbą społeczeństwu, którego głównym polem znaczeń jest

gospodarka, a celem dobrobyt. Ta stosunkowo nowa koncepcja została ujęta przez jednego z badaczy w nazwie „uniwersytetu trzeciej generacji” (Wissema, 2009), będącego następcą uczelni pierwszej generacji (uniwersytet średniowieczny) i drugiej generacji (uniwersytet nowożytny, według modelu humboldtowskiego). Przypomnijmy, że celem instytucji akademickich zawsze było w praktyce: kształcenie wąskich elit szlacheckich, a w teorii: dążenie do prawdy o świecie. Dlatego ekonomizacja myślenia o nauce i badaniach przyjmowana jest przez naukowców bardzo sceptycznie.

Niemniej jednak, jeśli „uniwersytety trzeciej generacji” mają być związane z urynkowieniem procesu edukacji, należy sprawdzić, czy niektóre koncepcje „profesjonalizacji” sprawdzają się w odniesieniu do nauk społecznych. Dlatego w tej części pracy przyjrę się wpływowej teorii organizacji uczącej się, opracowanej przez Petera Senge’a i spróbuję przeanalizować jej właściwości dla projektowania organizacji naukowej. Senge odnosi swoje ustalenia głównie do organizacji gospodarczych, ale wiadomo, że także uczelnie stały się elementami krwioobiegu gospodarczego.

Senge w pracy *Piąta dyscyplina* definiuje organizację uczącą jako system, który stale rozszerza zdolności kreowania przyszłości. W takim systemie, czy zespole lub organizacji ludzie zawsze mają do dyspozycji kilka obszarów, w których mogą usprawniać swoją pracę. Są to: (1) doskonalenie umiejętności zawodowych, (2) ujawnianie i wyjaśnianie modeli działania ludzi i organizacji, (3) tworzenie wizji przyszłości oraz (4) umiejętność uczenia się w organizacji i doskonalenia w zespole. Do tych czterech aspektów nowoczesnej organizacji Senge dodał piątą: myślenie systemowe (Senge, 2006, s. 22–28). Polega on na dążeniu do ciągłego doskonalenia się, rozwijania modeli myślowych, wizji, twórczej pracy w zespołach oraz zdolności myślenia w kategoriach całości zjawisk, procesów i struktur. Wydaje się, że wszystkie te obszary łączą się z modelem nowoczesnego naukowca, który posiada zarówno umiejętności, jak i pasję oraz wizję rozwoju.

Jest też gotów je rozwijać w ramach kariery akademickiej.

Tabela 1. Organizacja ucząca się – obszary rozwoju ludzi i instytucji.

Cztery dyscypliny rozwoju organizacji	Piąta dyscyplina: myślenie systemowe
<ol style="list-style-type: none"> 1. doskonalenie umiejętności zawodowych 2. ujawnianie i wyjaśnianie modeli działania ludzi i organizacji 3. tworzenie wspólnej wizji przyszłości organizacji 4. umiejętność organizacyjnego uczenia się i doskonalenia w zespole 	<p>Mistrzostwo osobiste – dążenie do ciągłego doskonalenia się, powołanie a nie pomysł. Modele myślowe – umiejętność analizy, odrzucenia lub zmiany zakorzenionych w nas przekonań, nawyków i odruchów związanych z pracą i firmą Wspólna wizja – jasno sformułowany cel organizacji, znany wszystkim i skłaniający do uczenia się Zespołowe uczenie się – uznanie zespołu za nośnik potencjału intelektualnego Myślenie systemowe – zdolność myślenia w kategoriach całości zjawisk, procesów, struktur</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie P. Senge (2006), *Piąta dyscyplina. Teoria i praktyka organizacji uczących się*. Kraków: Wolters Kluwer, s. 9–28.

Wszystkie powyżej wymienione cechy organizacji można z łatwością odnieść do zarządzania wiedzą i dobrze pasują do modelu współczesnej szkoły naukowej. Tak jak widzimy w pierwszej kolumnie tabeli: wszyscy naukowcy są zobowiązani doskonalić swoje umiejętności; ujawniać i wyjaśniać sposoby działania ludzi; tworzyć prognozy rzeczywistości oraz rozwijać zespołowe projekty. Również i „piąta dyscyplina” w ujęciu Senge’a nie wydaje się obca współczesnym naukowcom. Ideały intelektualizmu i samodoskonalenia obecne są w filozofii i nauce co najmniej od czasów Sokratesa. Używanie modeli myślowych i zdolność do krytyki wiedzy zastanej jest obecnie jedną z podstawowych zasad filozofii nauki, propagowanej choćby przez Karla Poppera (1999) czy Daniela Dennetta (2015). Wielu szkołom naukowym przyświeca chęć zdobycia ważnej rangi w świecie poprzez dokonywanie ważnych odkryć, stawianie śmiałych tez i formułowanie zaskakujących twierdzeń. Budowanie takich szkół zaczyna się jednak od wspólnej wizji badań i kierunków dydaktyki. Zespołowe uczenie się

również jest koniecznością, ponieważ jeden naukowiec nie jest już w stanie osiąść całej wiedzy w swojej dyscyplinie i musi polegać na ustaleniach kolegów z innych krajów. Finalnie, myślenie systemowe, które łączy elementy procesu uprawiania nauki, stanowi podstawę budowania każdej koncepcji teoretycznej w większości tradycji naukowych. Wiedza integruje technikę (*technoware*), umiejętności ludzkie (*humanware*), informacje o możliwościach oprzyrządowania (*infoware*), struktury organizacyjne (*organware*) (Koźmiński, 2008, s. 9–14).

Po wstępnej analizie koncepcji organizacji uczącej się można wysnuć wniosek, że praktycznie wszystkie jej podstawowe postulaty są obecne w debacie nad kondycją edukacji i nauki. Mówimy tu o tworzeniu nowej nauki, rozwijaniu teorii i kształceniu. Spróbujmy następnie przyjrzeć się, jak powstają szkoły w obrębie nauk o bezpieczeństwie.

Czym są nauki o bezpieczeństwie?

Globalne nauki o bezpieczeństwie są dość samodzielną subdyscypliną nauk społecznych. Rozwinęły się w USA, które dzięki globalnym interesom oraz szczodremu finansowaniu studiów strategicznych rozbudowały kształcenie specjalistów w obszarze bezpieczeństwa narodowego i międzynarodowego (Trachtenberg, 1989; Pawłuszko 2019). Początkowo tematyka podejmowana w krajach anglosaskich dotyczyła głównie problemów politycznych (rdzeń analiz wywodzi się z nauk politycznych) i militarnych (tu rdzeń analiz wywodzi się z nauk wojskowych). Sponsorem nowej dyscypliny było przede wszystkim państwo. Skupienie się badaczy na państwie było zresztą logiczne – to właśnie państwo od stuleci jest instytucją, która stara się zapewnić ludności bezpieczeństwo na różne sposoby (Sulowski, 2014, s. 11–24). Wraz ze wzrostem ilości funkcji państwa poszerzona została także zawartość problematyki bezpieczeństwa (Ullman, 1983; Kolodziej, 1992). Pod koniec lat 80. XX wieku podjęto w ramach *security studies* tematykę bezpieczeństwa ekonomicznego, energetycznego, społecznego, finansowego czy środowiskowego (Buzan, 1991). Silną pozycję w XX wieku zdobyło bezpieczeństwo zdrowotne, a ostatnio bezpieczeństwo technologiczne i cyberbezpieczeństwo. Ponadto istnieją nurty badające bezpieczeństwo personalne i ontologiczne, które badają poczucie sensu i tożsamości wśród jednostek, grup lub instytucji (por. Steele, 2008). Na gruncie europejskim rozwinęły się dodatkowo wpływowe badania nad pokojem i zapobieganiem konfliktom (Galtung, 1985 i 2000; Wallensteen, 2011). Wszystkie powyższe zagadnienia zostały już wstępnie

opracowane także w Polsce. Warto wspomnieć, że w okresie zimnej wojny powstała większość czołowych światowych czasopism, takich jak *Security Studies*, *Security Dialogue*, *International Security*, *Journal of Peace Research* czy *Journal of Conflict Resolution*. Pisałem o tym w innym miejscu (Pawłuszko, 2018). Obecnie ta domena obejmuje około stu czasopism specjalistycznych (wojskowych, policyjnych, politologicznych, prawniczych i innych), co tworzy globalny „rynek wiedzy”. Czasopisma te publikują wyniki badań z całego świata. Ustalają też bieżącą agendę na polu teorii i praktyki naukowej.

Poszerzenie i pogłębienie kwestii bezpieczeństwa we współczesnym świecie spowodowało, że państwo nie jest już głównym tematem badań *security studies*. Sposób prezentacji wiedzy stał się bardziej przekrojowy (*cross-cutting*) i problemowy. Zainteresowaniami badaczy stały się uniwersalne zjawiska społeczne, takie jak wojna, pokój, zaufanie, kryzysy, ideologie, zarządzanie kryzysowe, konflikty, przemoc psychologiczna, ochrona granic, ratownictwo, terroryzm *etc.* Kwestie te wymagają interdyscyplinarnego podejścia do teorii, gromadzenia wiedzy oraz dydaktyki. Wzrosło znaczenie badań jakościowych (Salter, Mutlu, 2013). Popularyzacja Internetu sprawiła, że we wszystkich krajach istnieje dostęp do tysięcy źródeł informacji, co powoduje fragmentację i specjalizację wiedzy. Oznacza to, że aby współczesny badacz się nie pogubił, potrzebuje znajomości kluczowych koncepcji oraz umiejętności efektywnej międzynarodowej komunikacji z innymi badaczami, którzy zajmują się podobnymi kwestiami. Wzrost liczby ustaleń na łamach setek periodyków i dziesiątek serii wydawniczych powoduje tak ogromny globalny przyrost treści, że samodzielne projekty badawcze stają się coraz bardziej niszowe tematycznie. Natomiast aby przeprowadzić większe projekty, badacze łączą się w wieloosobowe zespoły, co zwiększa szansę, by publikowane przez nich badania były możliwie wpływowe i najświeższe. Takimi projektami są też przeglądy i podręczniki, wydawane przez międzynarodowe domy wydawnicze, takie jak Routledge, Springer, Palgrave Macmillan, Elsevier, Ashgate, Oxford University Press czy Cambridge University Press.

W Polsce geneza nauk o bezpieczeństwie jest także interesująca. Pierwsza uczelnia kształcąca oficerów powstała w Polsce jeszcze w XVIII wieku. Później problematyka bezpieczeństwa była podejmowana w studiach prawniczych, wojskowych i organizatorskich jeszcze przed II wojną światową (Korzeniowski, 2017, s. 61–73). Jedną z pierwszych uczelni zajmujących się obronnością (*defence*

studies) była Wyższa Szkoła Wojenna (Parafianowicz, 2019). Obecnie dorobek polskich nauk o bezpieczeństwie składa się z połączenia nauk wojskowych, nauk politycznych, nauk o organizacji, administracji, pedagogiki i wielu innych. Każda z tych tradycji ma swoją historię, teorie i problemy badawcze. W ten unikalny sposób udało się stworzyć dyscyplinę, w obrębie której potencjał naukowy mogą rozwijać żołnierze, policjanci, strażacy, przedstawiciele wywiadu, straży granicznej, urzędnicy, politolodzy, prawnicy, pedagodzy, ekonomiści, a nawet specjaliści od wychowania fizycznego czy dziennikarze. Powołanie w Polsce tak szerokiej dyscypliny w 2018 jest ewenementem na skalę państw członkowskich OECD (por. Sulowski, 2015, s. 22–33). Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego początkowo przyjęło argumenty środowiska naukowego (Zajas, 2010), aby na bazie nauk wojskowych wydzielić „nauki o obronności” (służące siłom zbrojnym i innym elementom systemu obronnego) i „nauki o bezpieczeństwie” (poświęcone wszystkim innym podmiotom systemu bezpieczeństwa państwa i kwestiom niemilitarnym). Tak też się stało w 2011 roku. Część specjalistów argumentowała ponadto, aby nazwa „nauki o bezpieczeństwie” została doprecyzowana o przymiotnik „narodowe”, gdyż inne aspekty bezpieczeństwa są już badane w ramach innych nauk (Wróblewski, 2011). W 2018 roku obie dyscypliny połączono jednak w szerzej rozumiane „nauki o bezpieczeństwie”.

Szerokie podejście do bezpieczeństwa pozostaje znanym trendem w literaturze światowej od lat 90. XX wieku. Takie ujęcie ma zarówno zalety, jak i wady. Budowa jednolitego systemu wiedzy w tak zakrojonym obszarze wydaje się trudna, ale też zajmująca. Wokół nowej nauki budowana jest sieć interesariuszy, czyli środowisk profesjonalnych i praktyków, którzy wzmacniają prestiż nowej dziedziny i tworzą zapotrzebowanie na wytwarzaną w niej wiedzę. Zdaniem S. Zalewskiego na formalizację nauk o bezpieczeństwie w Polsce wpłynęły: obiektywna potrzeba (wzrost zainteresowania bezpieczeństwem), dynamiczny rozwój teorii, rozwój instytucjonalny badań problemów bezpieczeństwa, rozwój dydaktyki akademickiej, dobór metod naukowych i specyficzny język, bazujący na terminologii nauk wojskowych (Zalewski, 2012). Na atuty wypracowane przez środowisko w Polsce, sprzyjające rozwojowi nauk o bezpieczeństwie zwracał niedawno uwagę J. Gierszewski. Zaliczył do nich: związek między teorią a praktyką, coraz większy dorobek naukowy, liczne ośrodki akademickie, integrujące się środowisko, zdefiniowane relacje z innymi dyscyplinami nauk; bezpieczeństwo jest rozpoznawane jako potrzeba i wartość społeczna, a ponadto sformułowano

już podstawowe obszary badawcze. Do zadań i potrzeb zaliczył ten autor m.in. lepsze definiowanie przedmiotu badań, kreowanie mapy pojęciowej i stosownego do niej zaplecza teoretycznego, dookreślenie metodologii badań oraz określenie struktury dyscypliny (Piwowski, Gierszewski, 2017, s. 107–108).

Nie istnieje obecnie jedna ogólna teoria na temat tego, co powinno być kojarzone z *security studies*. Na gruncie polskim silną tradycję posiada tzw. podejście cybernetyczne i systemowe, które były przez dekady rozwijane m.in. w Wojskowej Akademii Technicznej i wielu innych uczelniach militarnych regionu. Ujęcie to wiąże się zarówno z kwestią militarną, zarządzaniem, jak i inżynierią bezpieczeństwa (Sienkiewicz, 2015a). Przedstawicielem tego środowiska jest przede wszystkim Piotr Sienkiewicz. Propagował on w swoich pracach bardzo szerokie rozumienie kategorii bezpieczeństwa: od bezpieczeństwa militarnego aż po zdrowotne, ekologiczne i technologiczne (Sienkiewicz, 2010 i 2015b). Jego zdaniem unikalną perspektywą teoretyczną, w ramach *security studies*, rozwijaną w Europie Wschodniej mogłaby być właśnie szkoła systemowa, która czerpie z założeń rewolucji behawioralnej z lat 50. XX wieku. Pod redakcją P. Sienkiewicza ukazało się osiem tomów poświęconych metodologii badań bezpieczeństwa (w serii „Biblioteka Wiedzy o Bezpieczeństwie”), wydanych w Akademii Obrony Narodowej w latach 2010–2016. W tym kilkuletnim projekcie wydawniczym wzięło udział kilkudziesięciu autorów i do dziś nie powtórzono tego osiągnięcia w żadnej z polskich serii wydawniczych poświęconych bezpieczeństwu. Nieco inną propozycję rozwoju nauk o bezpieczeństwie – zbliżoną do innych nauk społecznych – przedstawił Andrzej Misiuk (Uniwersytet Warszawski). W swojej niedawnej pracy (Misiuk, 2018) celnie wskazał, że elementami budowanej dyscypliny naukowej powinny być kolejno: (1) przedmiot badań, (2) teorie, (3) metody, (4) narzędzia analityczne, (5) związek z praktyką oraz (6) historia intelektualna. W kwestii przedmiotu badań Misiuk zaproponował:

- obszar teorii (teoria, historia, filozofia i metodologia),
- obszar przedmiotowy (rodzaje bezpieczeństwa, np. międzynarodowe, narodowe, ekonomiczne, społeczne, lokalne),
- obszar instytucji (polityka, systemy, strategie bezpieczeństwa państw i innych organizacji krajowych i międzynarodowych)
- obszar zagrożeń (terroryzm, obawy społeczne, przestępczość i inne).

Tak zdefiniowana problematyka rdzenia *security studies* bardzo przypomina dobre praktyki rozwijania tego obszaru wiedzy na świecie. Koreponduje też

z koncepcjami budowy szkoły naukowej w duchu idei organizacji uczącej się, którą zdefiniowano powyżej. Podział analityczny dostarczony przez Misiuka mógłby z łatwością posłużyć za spis treści nowego podręcznika. Być może w przyszłości powstanie kompendium zawierające powyższe kwestie.

W ostatnich latach ukazało się wiele prac, które świadczą o rosnącej samoświadomości środowiska polskich uczonych, związanych z nowymi naukami o bezpieczeństwie. Przekrojowe podręczniki w obszarze teorii nauk o bezpieczeństwie spróbowali opracować m.in.: E. Nowak i M. Nowak (2011), Z. Polcikiewicz (2012), L. Hofreiter (2013), zespół S. Sulowskiego (Sulowski, Brzeziński, 2014), zespół Z. Ścibiora i Z. Zamiara (2016) oraz R. Wróblewski (2017). Dorobek globalny teorii w obszarze bezpieczeństwa międzynarodowego zaprezentował zwięźle J. Czuputowicz (2013), choć wciąż brakuje opracowania w zakresie teorii na poziomie państwa, grupy i jednostki. Panoramę problemów bezpieczeństwa międzynarodowego sportretowały zespoły K. Żukrowskiej (2010), R. Kuźniara i B. Balcerowicza (2012) oraz R. Zięby (2018). Dobrze opracowane pozostają zagadnienia bezpieczeństwa od strony przedmiotowej, a zatem kwestie bezpieczeństwa militarnego (Balcerowicz, 2010), politycznego (Zalewski, 2010; Kośmider, 2018), ekonomicznego (Księżopolski, 2011; Stachowiak, 2012; Raczkowski, 2014), społecznego (Leszczyński, 2009; Kitler, Skrabacz, 2010; Gierszewski, 2013) czy energetycznego (Soroka, 2015; Gryz, Podraza, Ruszel, 2018). Istnieje sporo pozycji poświęconych polskiemu systemowi bezpieczeństwa narodowego (Kitler, 2011; Wiśniewski, 2013; Wawrzusiszyn, 2015; Mickiewicz, 2018) i administracji bezpieczeństwa (Misiuk 2012 i 2013; Pieprzny, 2014). Szeroko analizowana w Polsce jest sama idea bezpieczeństwa, gdyż poświęcone są jej liczne rozważania pojęciowe (Cieślarczyk, 2009; Koziej, 2011; Zięba, 2012; Sulowski 2015; Stańczyk 2017; Korzeniowski 2017; Kośmider, Kitler, 2017). Jeszcze inne polskie prace podręcznikowe dotyczą sztuki wojennej (Polak, Joniak, 2014; Wołęjszo, Jakubczak, 2013), zarządzania kryzysowego (Sienkiewicz-Małyjurek, Krynojewski, 2010; Grocki, 2012), strategii i polityki bezpieczeństwa (Kuźniar 2006; Koziej, 2009; Jarmoszko, 2015). Na podstawie bieżącej pracy naukowej i kwerend na potrzeby dydaktyki należy stwierdzić, że pozostaje niewielki odsetek ujęć teoretycznych osadzonych w globalnych tradycjach nauk społecznych. W tym zakresie student jest skazany na tłumaczenia prac zagranicznych pod redakcją P. Williamsa czy zespołu J. Baylisa (Baylis, Wirtz, Gray i Cohen, 2009). Zaznaczyć należy jednak, że są to tłumaczenia wydań sprzed ponad dekady,

używane w Wielkiej Brytanii na studiach licencjackich w ramach przedmiotu „Wprowadzenie do studiów bezpieczeństwa” (*Introduction to Security Studies*). W Polsce podręczniki te bywają używane dopiero na studiach doktoranckich, co oznacza, że w procesie dydaktycznym na pierwszym (licencjat) i drugim stopniu (magister) dominują źródła lokalne.

Podsumowując, współcześnie polscy uczeni i studenci posiadają zatem co najmniej kilkanaście obszernych pozycji podręcznikowych. Osobno prezentowana jest wiedza z zakresu administracji bezpieczeństwa, osobno teoria, a osobno strategię czy tematy militarne. Podobnie autonomią cieszy się w uczelniach zarządzanie kryzysowe i bezpieczeństwo międzynarodowe. Polskie środowisko nauk o bezpieczeństwie nie jest więc jednolite organizacyjnie, naukowo i pracuje w rozproszeniu (osobno uczelnie „mundurowe”, osobno cywilne), co sprawia, że istnieją co najmniej dwa obiegi wiedzy naukowej – „mundurowy” i cywilny. Środowiska te mają „osobne” towarzystwa naukowe (Towarzystwo Wiedzy Obronnej i Polskie Towarzystwo Nauk o Bezpieczeństwie skupia raczej środowiska „mundurowe”, a projektowane Polskie Towarzystwo Studiów Strategicznych powstaje w obrębie środowisk cywilnych), zróżnicowane są periodyki (część afiliowana przy uczelniach „mundurowych”, część przy cywilnych), sieci wiedzy, kierunki cytowań i serie wydawnicze. Sytuacja taka ogranicza krążenie wiedzy, niezbędne dla tworzenia nowych szkół w nauce. Pewnym przełomem było zorganizowanie ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Bezpieczeństwa (w 2017 i 2018 roku w Toruniu, w 2019 roku w Szczecinie, w 2020 roku w Dęblinie), gdzie spotkali się przedstawiciele obu środowisk. Spróbujmy przyjrzeć się sytuacji rozproszenia tematycznego nauk o bezpieczeństwie w Polsce i za granicą. Przewodnikiem po tej kwestii będą właśnie podręczniki, w których zarysowano pewne hierarchie wiedzy.

Jaki model nauki tworzą *security studies*?

Powyżej przyjęliśmy, że współczesne nauki społeczne tworzą zorientowane globalnie sieci społeczności uczonych, rozwijających nowe projekty badawcze o coraz większej liczbie specjalizacji. Każda osoba, która zamierza wziąć udział w globalnym dyskursie, musi zdobyć wiedzę, umiejętności i przyswoić określone praktyki społeczne. Musi zatem dostroić się do systemowych reguł myślenia i pracy w tym środowisku, czyli tego, co filozof nauki Thomas Kuhn nazywał „nauką normalną” (tj. wzory aktywności zawodowej, do której adepci

są przyuczani przez starszych kolegów) (Kuhn, 1985, s. 366–367). Pod tym względem nowy adept *security studies* dołącza do swoistej „globalnej organizacji uczącej się”, która ma swoje hierarchie wiedzy, terminologię, symbole i zasady działalności. Pierwszym stopniem „wtajemniczenia” jest z reguły próba poznania mapy zagadnień poruszanych przez uczonych w wybranym polu badań. Nie da się tego zrobić inaczej, niż studiując podstawowe podręczniki danej dyscypliny nauki.

W tej części chciałbym przeanalizować treść wiodących na świecie podręczników, obejmujących spektrum zagadnień *security studies* w drugiej dekadzie XXI wieku. Dlaczego podręczniki są tak ważne? Zawierają one wprowadzenie do tego, co A. Misiuk wyliczył powyżej jako elementy wiedzy naukowej: 1) przedmiot badań, (2) teorie, (3) metody, (4) narzędzia analityczne, (5) związek z praktyką oraz (6) historia intelektualna. Dopiero zdobywając wiedzę na te tematy, student jest w stanie zarysować swoją mapę rozwoju intelektualnego na tle innych dziedzin nauk społecznych. Dobry podręcznik prezentuje główne problemy w dyskursie, sposoby ich analizowania oraz odsyła do dalszych zasobów wiedzy.

W poniższej tabeli wybrano cztery czołowe podręczniki w polu światowych *security studies*, wydane przez cenione wydawnictwa, jakimi są Oxford University Press i Routledge. Są one podstawą kursów wprowadzających do *security studies* na całym świecie. Wzięto pod uwagę najnowsze dostępne wydania. Następnie przeanalizowano zawartość publikacji. Dokonując przeglądu, zwracałem uwagę na konstrukcję podręcznika, zdefiniowane tematy debat, problemy badawcze i kierunki rozwoju badań.

Tabela nr 2. Globalne podręczniki w obszarze studiów nad bezpieczeństwem.

Tytuł publikacji	Wydawnictwo	Liczba rozdziałów	Struktura publikacji
<i>Security Studies. An introduction</i> , red. P. Williams, M. McDonald, wydanie 3, 2017	Routledge. Taylor & Francis	38	Wstęp Część 1: teorie Część 2: kategorie Część 3: instytucje Część 4: wyzwania Zakończenie

<p><i>Contemporary Security Studies</i>, red. A. Collins, wydanie 5, 2019</p>	<p>Oxford University Press</p>	<p>28</p>	<p>Wstęp Część 1: podejścia Część 2: poszerzenie pojęcia bezpieczeństwa Część 3: bezpieczeństwo tradycyjne a nietradycyjne</p>
<p><i>Routledge Handbook on Security Studies</i>, red. M. Dunn Cavelty, T. Balzacq, wydanie 2, 2017</p>	<p>Routledge. Taylor & Francis</p>	<p>42</p>	<p>Wprowadzenie Część 1: teorie Część 2: wyzwania Część 3: regiony Część 4: zarządzanie bezpieczeństwem</p>
<p><i>International Security Studies, Theory and Practice</i>, red. P. Hough, S. Malik, A. Moran, B. Pilbeam, wydanie 1, 2015</p>	<p>Routledge. Taylor & Francis</p>	<p>34</p>	<p>Sekcja koncepcyjna i teoretyczna Sekcja bezpieczeństwa militarnego Sekcja bezpieczeństwa niemilitarnego Sekcja instytucji I bezpieczeństwa Sekcja studiów przypadku</p>

Źródło: opracowanie własne.

Analizując podobieństwa wybranych publikacji, należy stwierdzić, że wszystkie są publikacjami wieloautorskimi, wydanymi w wydawnictwach o globalnym zasięgu. W pracę zaangażowano nawet ponad 30 autorów. Rozdziały są więc bardzo skondensowane, mają podobną długość i konstrukcję wywodu. Wszystkie podręczniki liczą ponad 25 rozdziałów i zwykle około 500 stron objętości. Podręczniki takie są katalogiem problemów badawczych poruszanych w danej sferze wiedzy. Aby je zrozumieć, każdy (!) z wybranych podręczników zaczyna wywód od głębokiego wprowadzenia w podstawowe sposoby myślenia o bezpieczeństwie, czyli najważniejsze teorie i podejścia badawcze. Czytelnik poznaje główne teorie i sposoby interpretacji wybranych problemów. Są one w zasadzie wspólne dla wszystkich nauk społecznych, gdyż zarówno w ekonomii, jak i socjologii czy politologii mamy ujęcia instytucjonalne, racjonalnego wyboru,

feministyczne czy konstruktywistyczne. To samo jest wymagane w formacji intelektualnej z zakresu studiów nad bezpieczeństwem.

Na koniec każdego rozdziału podawane są źródła do dalszego studiowania. W ten sposób po przeczytaniu części teoretycznej czytelnik uzyskuje dostęp do „archiwum” kluczowych tekstów naukowych w wybranej dziedzinie wiedzy. W lokalnych podręcznikach takie dodatki (tj. zagadnienia i publikacje do dalszego studiowania) są wciąż rzadkością. Co więcej, dobrą praktyką w pisaniu podręczników jest rozbudowane wprowadzenie, które zwięźle nakreśla czytelnikowi współczesny stan dyscypliny *security studies*, oraz zakończenie, które objaśnia perspektywy jej rozwoju. Rozdziały opisujące współczesną kondycję *security studies* są nieodłącznym atrybutem takich podręczników. Po lekturze tych części książki czytelnik jest świadomy problematyki, którą wybrał do studiowania.

Ważne jest też to, że podręczniki nie są nigdy projektowane jako ostateczne źródło całościowej wiedzy, ale pozostają raczej przeglądem głównych problemów badawczych wraz z próbą ich powiązania. Dlatego po zakończeniu pracy z podręcznikiem czytelnik dysponuje szerokim oglądem dyscypliny nauki i posiada potencjalną znajomość około 100–200 kolejnych autorytatywnych publikacji w zakresie problemów szczegółowych, które umożliwią dalszą specjalizację na kolejnych kursach. W polskich podręcznikach brakuje tego typu odwołań, co może wynikać też z rozproszenia tematycznego publikacji podręcznikowych. Należy zwrócić również uwagę na nowy trend w pisaniu podręczników. Niektóre z nich, takie jak te wydawane np. przez Oxford University Press, pozwalają na dalszą eksplorację, oferując znaczne zasoby literatury, materiałów dydaktycznych i interaktywnych studiów przypadku, dostępnych przez Internet (Collins, 2019). Od około dekady interaktywny dostęp do licznych materiałów edukacyjnych, uzupełniających klasyczny podręcznik, jest jedną z najważniejszych innowacji w pracy dydaktycznej, stosowanych współcześnie na czołowych uczelniach. Posiadanie dodatkowej bazy wiedzy naturalnie wzmacnia pozycję wydawcy i autorów. Praktycznie ukierunkowana wiedza służy do budowy systemów eksperckich (*the expertise systems*), budując symboliczną i „ekonomiczną” rangę ich autorów i konstruktorów. Jest to szczególnie ważne w epoce mediów, gdy setki zdarzeń każdego dnia wymagają ciągłej interpretacji.

Tabela 3. Główne obszary security studies na podstawie wybranych globalnych podręczników.

Główne teorie	Główne pojęcia	Główne procesy i instytucje
Realizm, liberalizm, feminizm, konstruktywizm, szkoła krytyczna, poststrukturalizm, geopolityka, postkolonializm	Niepewność, przemoc, pokój, wojna, rozwój, bezpieczeństwo jednostki, ryzyko, odstraszenie cyberbezpieczeństwo, bieda, praktyka społeczna, sekurytyzacja, energia	Sojusze, rozbrojenie, prywatne kompanie wojskowe, ludobójstwo, organizacje międzynarodowe, terroryzm, wywiad, migracje, handel bronią, przestępczość, kryzysy krajowe i międzynarodowe, budowanie państwa, zarządzanie kryzysowe, ochrona ludności, sankcje, bezpieczeństwo energetyczne, bezpieczeństwo żywnościowe

Źródło: opracowanie własne na podstawie porównawczej analizy treści wybranych podręczników.

Najobszerniejszą częścią każdego podręcznika są rozdziały poświęcone kluczowym problemom badawczym danej sfery wiedzy. W omawianym tu przypadku są nimi np. wojna, ubóstwo, terroryzm, wywiad czy energia. Autorzy informują czytelnika o głównych sposobach stawiania wybranego problemu w debacie międzynarodowej, przedstawiają definicje oraz sposoby racjonalnego wyjaśniania danej kwestii, zgodnie z przyjętymi regułami teoretycznymi. Należy zwrócić uwagę, że w nowoczesnych podręcznikach często mamy do czynienia z licznymi ułatwieniami, gdy np. w toku wywodu dodane są studia przypadku (w postaci *think points*) oraz użyteczne podsumowania argumentów każdej sekcji (w postaci *key points*), które mają pogłębiać zdolność myślenia i rozumienia procesów społecznych. W Polsce na takie rozwiązanie zdecydował się w swoim podręczniku m.in. J. Czaputowicz (2013). Wyjaśnianie dominuje tu nad opisem, co jest ważną cechą współczesnej debaty międzynarodowej. Studia mają uczyć sprawnego myślenia raczej niż zapamiętywania. Prace typowo opisowe zostały obecnie przejęte przez dziennikarzy, publicystów lub *think tanki*, podczas gdy współczesna praca naukowa skupia się na umiejętności odnalezienia powiązań między faktami, uzyskiwanymi dzięki wykorzystaniu teorii. Adept studiów wyższych ma nie tyle zapamiętywać „suche fakty”, ile raczej umieć wykorzystywać

fachową teorię do twórczego myślenia, łączenia faktów i interpretacji zdarzeń. Trend ten oznacza łączenie zaawansowanej wiedzy teoretycznej i wyrafinowanych studiów przypadku (podręczniki zawierają liczne studia przypadków). Wiedza pozyskiwana w efekcie jest problemowa (*problem-oriented*) i oparta na teorii (*theory-driven*). Umożliwia to stosowanie zdobytych modeli wyjaśniania do różnych innych problemów badawczych.

Dobrze zaprojektowany i efektywnie przeprowadzony kurs akademicki z zakresu *Introduction to Security Studies*, uzupełniony o zdefiniowane lektury i zalecone w podręczniku tematy debat czy esejów, pozwala odbiorcy na stworzenie mapy wiedzy w obszarze bezpieczeństwa. Podsumowując, wnikliwe studium dobrego podręcznika daje czytelnikowi formację intelektualną, pozwalającą na samodzielne myślenie, oraz podstawę do prowadzenia własnych poszukiwań i badań. Co ważne, szeroki zakres tematyczny kursów wprowadzających zawartych w jednym podręczniku pozwala nie dublować kolejnych wprowadzeń, ale od razu przystąpić do pracy w szczegółowym polu zainteresowań. Systematyczność treści sprawia, że podręcznik może służyć użytkownikowi przez całe studia, a nie tylko podczas uczenia się jednego przedmiotu.

Omówione podręczniki są pomocne w realizacji wymagań wszystkich pięciu dyscyplin organizacji nauki, w ujęciu Petera Senge'a, czyli: 1) pozwalają doskonalić umiejętności; 2) wyjaśniają modele działania ludzi; 3) tworzą wizje zarządzania bezpieczeństwem; 4) budują wiedzę na temat doskonalenia procesów społecznych oraz 5) tworzą ujęcia systematyzujące tę wiedzę. Jest to w zasadzie opisany powyżej model „profesjonalizacji” nauk społecznych w epoce gospodarki opartej na wiedzy.

Fenomen współczesnej naukowości ma jednak pewne słabości. Do słabości zauważalnych w podręcznikach międzynarodowych należy zaliczyć tematycznie wąskie (a jednak!) ujęcie naukowe. Wprawdzie wprowadzone teorie i koncepty wykorzystywane w *security studies* są obecne w wielu naukach społecznych, ale zbyt często w podręcznikach dominuje wyłącznie perspektywa politologii. Także tam, gdzie przydatna byłaby perspektywa psychologii społecznej, studiów wojskowych lub ekonomii. Opisane podręczniki stosują głównie podejście problemowe i nie definiują wyraźnie poziomów analizy. Tymczasem zupełnie inne teorie są używane w badaniu bezpieczeństwa międzynarodowego, a inne na polu bezpieczeństwa lokalnego. Jeśli wyróżniamy bezpieczeństwo jednostki, grupy, instytucji, państwa czy narodu – zwykle opisujemy je za pomocą innych

pojęć. Czym innym jest konflikt międzynarodowy, a czym innym konflikt lokalny.

Chciałbym podkreślić, że międzynarodowe podręczniki z zakresu *security studies* wciąż preferują wywodzące się ze studiów strategicznych ujęcia militarne i państwo-centriczne (Walt, 1991), a marginalizują ważne współcześnie zagadnienia bezpieczeństwa narodowego i lokalnego: zarządzania kryzysowego, obrony cywilnej, ochrony ludności, analizy działań policji, służb wywiadowczych, straży pożarnej i ratownictwa. Jak niedawno zauważył historyk Yuval N. Harari (Harari, 2018, s. 12–24), w wyniku przemocy ginie rocznie około 600 tys. ludzi na Ziemi, ale warto pamiętać, że dużo więcej osób w tym samym czasie cierpi i umiera z powodu samobójstw (800 tys. rocznie), głodu (ponad 1 mln) i chorób (kilka milionów). Niemilitarny wymiar zagrożeń wciąż jest zbyt słabo dostrzegany przez wojskowych, politologów i analityków bezpieczeństwa, choć i tak można zauważyć dużą poprawę w porównaniu z epoką lat 90. XX wieku (Kolodziej, 1999). Dobrym przykładem tego zjawiska jest antologia klasycznych tekstów z zakresu studiów bezpieczeństwa. Wydana w 2011 roku w Routledge antologia *Security Studies. A Reader* zawiera 51 tekstów źródłowych poświęconych tematyce bezpieczeństwa w dyskursie międzynarodowym (Hughes, Yew Meng, 2011). Antologia ta składa się z pięciu części. W części pierwszej omówiony jest spór o wąskie i szerokie rozumienie zakresu bezpieczeństwa. Znajdujemy tu publikacje Wolfersa, Buzana, Ullmana, Baldwina, Weavera czy Walta. W części drugiej umieszczone są fragmenty opisujące kluczowe obecnie paradygmaty. Należą do nich niestety niemal wyłącznie zagadnienia związane z bezpieczeństwem państwa w stosunkach międzynarodowych. W części trzeciej mowa jest o głównych problemach *security studies*. Antologia wymienia takie jak: odstraszanie, wyścig zbrojeń, konflikty o zasoby, migracje, przestępczość oraz zagadnienie AIDS/HIV. Część czwarta to „ramy bezpieczeństwa” rozumiane instytucjonalnie, takie jak: pokój, sojusze, multilateralizm, reżimy, interwencje, prywatne kompanie wojskowe czy sankcje ekonomiczne. W części ostatniej zgromadzono teksty na temat zmian w pojmowaniu bezpieczeństwa na skutek terroryzmu, globalizacji i ryzyka konfliktów w Azji. Książka ta *de facto* kontynuuje model przekształcenia *security studies* w *international security studies* podjęty w latach 80. XX wieku. W związku z tym sugeruje, że bezpieczeństwo powinno być badane w kontekście polityki międzynarodowej. Ignorowane niemal w całości są zagadnienia bezpieczeństwa społecznego, zarządzania kryzysowego, tematyka wywiadowcza, czy studia krytyczne. Kwestie bezpieczeństwa wewnętrznego państw poruszają

są praktycznie tylko gdy dotyczą jakiegoś problemu międzynarodowego. W dobie współczesnego dorobku naukowego i przełomu jakościowego w naukach społecznych należy uznać takie podejście za redukcyjne i regresywne.

Współczesne *security studies* wciąż bardziej koncentrują się na tradycyjnym problemie przetrwania ludzi i instytucji, a nie na szerszym problemie kondycji człowieka, związanym z takimi kategoriami, jak cierpienie, sens, czy tożsamość. Bardziej kompletny obraz badań wymagałby większego udziału ekonomii, antropologii czy psychologii. Wydaje się, że jesteśmy na drodze do poszerzenia kategorii naukowych, stosowanych w polu *security studies*.

Teraz spróbujemy zestawić dobre praktyki i funkcje omówionych globalnych podręczników z potrzebami lokalnego rynku nauki i dydaktyki, jakim jest Polska. Jak już wspomniałem, nauki o bezpieczeństwie rozwijane są w Polsce na wielu uczelniach, w różnych celach, i są promowane przez liczne kierunki, takie jak: bezpieczeństwo wewnętrzne, bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe, inżynieria bezpieczeństwa, zarządzanie kryzysowe, studia oficerskie w uczelniach „mundurowych”. Różne priorytety kształcenia powodują, że niewiele jest uniwersalnych monografii dotyczących kondycji nauk o bezpieczeństwie. Zamiast tego powstają liczne monografie szczegółowe, skupione na systemach lub podsystemach bezpieczeństwa określonego państwa. Trudno się temu dziwić. Twórcy nowych kierunków dydaktycznych starają się bowiem, aby absolwenci zdobyli pracę na lokalnym rynku, wychodząc z założenia, że znajomość globalnych trendów nie jest niezbędna. Być może dlatego niedostateczna jest liczba tłumaczeń i znajomość prac zagranicznych w polskim obiegu (cytowania, sylabusy kursów dydaktycznych). W efekcie można odnieść wrażenie, że podejście „zbyt lokalne” redukuje studia do zwykłego szkolenia zawodowego i pozbawia absolwentów szans na rywalizację na umiędzynarodowionym rynku wiedzy, który wspiera dziś inny model kształcenia. Tymczasem polskie podręczniki przeważnie dotyczą tylko problemów polskich lub powiązanych z Polską i jej służbami.

Podjęciem, które dominuje zauważalnie w podręcznikach polskich, jest uproszczony instytucjonalizm. Podręczniki i wprowadzenia podkreślają wagę lokalnego prawa oraz opisują kompetencje i działania poszczególnych instytucji administracji bezpieczeństwa w wymiarze historycznym i współczesnym. Niewiele jest ujęć procesualnych i interdyscyplinarnych (choć znów – są wyjątki, zwykle na gruncie problemów zarządzania bezpieczeństwem, por.: Aleksandrowicz, 2014; Raczkowski, 2014; Raczkowski, Sułkowski, 2014; Daniluk, 2015; Gromek, 2015

i inni). Na wielu kierunkach dydaktycznych kształci się w takich specjalnościach, jak zarządzanie kryzysowe lub bezpieczeństwo publiczne. Studenci podczas zajęć przygotowują prezentacje tematyczne, analizują lokalne akty prawne oraz uprawnienia różnych instytucji. Z mojej praktyki dydaktycznej wynika, że studiujący w minimalnym stopniu odwołują się do wiedzy zagranicznej, ujęć problemowych, teorii bezpieczeństwa i technik pracy warsztatowej, ponieważ tak zaprojektowanych kursów jest zwyczajnie zbyt mało. Warto też dodać, że zagadnienia międzynarodowe (konflikty międzynarodowe, prawa człowieka czy proliferacja broni) uważane są często błędnie za „obce” problemy, pochodzące z dziedziny np. stosunków międzynarodowych, a nie bezpieczeństwa narodowego. Skupianie się tylko na problemach lokalnych i etykietowanie różnych zasobów informacji sprzyja fragmentacji wiedzy na odizolowane specjalności, co następnie może wpływać niekorzystnie na pogłębienie debaty naukowej i na możliwości jej umiędzynarodowienia. W takiej sytuacji potrzeba podręcznika integrującego różne aspekty bezpieczeństwa, o których mówiliśmy wyżej, staje się coraz bardziej paląca.

Tabela 4. Porównanie podsumowujące globalne i lokalne debaty w studiach nad bezpieczeństwem.

	Międzynarodowy dyskurs o bezpieczeństwie	Krajowy dyskurs o bezpieczeństwie
Teorie	Globalne teorie nauk społecznych np. konstruktywizm, instytucjonalizm, teoria krytyczna, neoliberalizm, feminizm i inne	Instytucjonalizm, teoria systemowa
Dominujące profile naukowe	Nauki polityczne, stosunki międzynarodowe, studia strategiczne, ekonomia, kulturoznawstwo	Administracja bezpieczeństwa, nauki polityczne, nauki wojskowe, zarządzanie
Tematyka	Bezpieczeństwo narodowe w kontekście międzynarodowym	Bezpieczeństwo lokalne w kontekście narodowym
Metodyka	Studia przypadku, analizy jakościowe i ilościowe, studia porównawcze instytucji bezpieczeństwa z różnych państw	Analiza systemowa, analiza treści dokumentów, studia przypadku krajowych instytucji bezpieczeństwa
Nowe role uczonych	Analitycy, menedżerowie wiedzy	Nauczyciele, praktycy (zawody „mundurowe”)

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowując omawiane prace, należy podkreślić, że podręczniki globalnych domów wydawniczych skupiają się na kwestiach międzynarodowych i unikają instytucji czy problemów lokalnych, a tymczasem podręczniki krajowe czynią odwrotnie. Mamy zatem rozdzielenie bezpieczeństwa narodowego od bezpieczeństwa międzynarodowego, co nie sprzyja integracji wiedzy i budowaniu szerszego środowiska uczonych. Pojawia się wręcz proces przeciwny, czyli fragmentacja wiedzy, podkreślanie różnic i wzajemna izolacja. Na przykład niektórzy przedstawiciele dawnych nauk wojskowych (*military science*) często deklarują podczas wystąpień na konferencjach, że warto byłoby „przywrócić nauki wojskowe” i powrócić do dawnego podziału dyscyplin naukowych, gdyż „nowa” dyscyplina nauki o bezpieczeństwie jest „zbyt szeroka”. Dzisiaj jednak kwestią łatwą do zweryfikowania jest to, że w obszarze *military science* umiędzynarodowienie polskich badań jest jeszcze niższe niż w przypadku szerszych tematycznie *security studies*. Powrót do starszych formuł edukacji doprowadziłby prawdopodobnie do izolacji polskiego środowiska naukowego, co jest przeciwne globalnym trendom szkolnictwa wyższego, mającym na celu interdyscyplinarność, umiędzynarodowienie i pogłębienie jakościowego wymiaru nauk społecznych o różne punkty widzenia i metody pracy. Warto nadmienić też, że w obecnym reżimie prawnym brak adekwatnej strategii rozwoju i umiędzynarodowienia doprowadziłby w ciągu kilku lat do utraty uprawnień naukowych i zaniku instytucji uprawiających taką naukę. Nauki takie stałyby się zapleczem systemu szkolnictwa zawodowego służb mundurowych, a zdobywanie stopni naukowych wymagałoby współpracy z uczelniami cywilnymi, posiadającymi uprawnienia akademickie.

Znani badacze kwestii zarządzania wiedzą (Jemielniak, Koźmiński, 2008) podkreślają, że istnieją ważne ograniczenia kumulacji wiedzy, takie jak kultura organizacyjna, wykształcenie kadr i metody zarządzania wiedzą. W Polsce *security studies* skupiają kilka środowisk (np. cywilnych, wojskowych, urzędniczych) o różnych zasobach i hierarchiach wiedzy i dopiero formują własne kadry oraz programy nauczania. Ponadto należy podkreślić, że duża dynamika rozwoju nauki w Polsce i na świecie powoduje, że nasza wiedza szybko się dezaktualizuje. Zgodnie z przyjętymi w tym artykule założeniami teoretycznymi i tokiem rozumowania zakładam, że struktury organizacyjne powoływane w nauce winny spełniać wymogi szybkiego transferu wiedzy, mechanizmów doskonalenia współpracy w celu tworzenia nowej wiedzy oraz budowania sieci liderów edukacyjnych. Biorąc

pod uwagę liczbę uczelni i rynek publikacji dydaktycznych, przedstawiających podstawy nauk o bezpieczeństwie, czeka nas rozbudowa teorii i poszerzenie pojęcia bezpieczeństwa, który to proces następował w światowej nauce pod koniec lat 90. XX wieku. Po raz kolejny widzimy, że myślenie menedżerskie wpływa na postrzeganie pracy uczonych, gdyż podkreśla różne aspekty „profesjonalizacji”, takie jak efektywność, standaryzacja, elastyczność i produktywność zasobów, będących do dyspozycji organizacji – w tym przypadku naukowej.

Podsumowanie

W niniejszym artykule rozważono kilka kwestii. Przede wszystkim ukazano w zarysie proces rozwoju *security studies* w debacie międzynarodowej i w Polsce. Aby podkreślić dynamikę zmian, wprowadziłem pojęcie „profesjonalizacji”, używane w teoriach modernizacji sektora prywatnego i publicznego. W toku wywodu próbowałem zweryfikować hipotezę główną, wykazując, że proces rozwoju instytucji naukowych zaczął podlegać procesowi „profesjonalizacji” i przypomina modelową organizację uczącą się, opartą na systemowym samodoskonaleniu. Z jednej strony nauka jest wspólnotą uczonych i uczących się, z drugiej zaś stała się też branżą rynkową, biorącą udział w realizacji różnych potrzeb społecznych i państwowych. Współcześnie korporacje naukowe, uniwersytety i akademie, próbują tworzyć nowoczesne systemy wiedzy i kształcenia oraz – w myśl idei „uniwersytetu trzeciej generacji” – być otwarte na społeczeństwo i gospodarkę. Aby zilustrować ten proces, posłużyłem się przykładem rozwoju studiów nad bezpieczeństwem. *Security studies* to dyscyplina, która buduje swoją „markę naukową” w Europie Wschodniej, co wymaga stosowania się do uznanych światowych reguł budowania nowej dziedziny wiedzy (uprawianie rzetelnej nauki społecznej w izolacji nie jest już dziś możliwe). Aby je zdefiniować, posłużyłem się analizą zawartości funkcjonujących globalnie podręczników, a także porównałem ich treści z materiałami nauczanyymi w obiegu lokalnym (przykład: Polska). Na podstawie powyższej analizy teoretycznej stwierdziłem, że na rynku lokalnym popularyzacja nauk o bezpieczeństwie wynika w dużej mierze z potencjału praktycznego, jakim jest zapotrzebowanie na personel dla służb mundurowych i administracji publicznej. Zwróciłem uwagę na fakt, że kształcenie na rynku globalnym ma wymiar bardzo teoretyczny i problemowy, podczas gdy kształcenie lokalne podkreśla znajomość lokalnego systemu prawno-organizacyjnego bezpieczeństwa państwa i zakłada minimalną rolę posługiwania się warsztatem

nauk społecznych. Powoduje to, że oba pola wiedzy – międzynarodowe i lokalne – są od siebie odległe pod względem praktyk naukowych i publikacyjnych, co zostało zaobserwowane empirycznie także w praktykach uczonych pokrewnych nauk społecznych (Zarycki, Warczok, 2016). Badacze uczestniczący w globalnym dyskursie mają ambicję wpływania na kształtowanie się idei na świecie. Chcą też być menedżerami wiedzy i kontrolować część transakcji w postmodernistycznym społeczeństwie opartym na wiedzy. Starają się publikować w języku angielskim. Badacze lokalni skupiają się na innych rolach – chcą być nauczycielami, dbają o wizerunek praktyków i publikują głównie w lokalnym obiegu. Niechętnie wdrażają nowe kategorie, metody badawcze i rzadko korzystają z globalnych zasobów wiedzy (przypisy, bibliografie publikacji, także podręczników), ponieważ zakładają, że nie mają one bezpośredniego wpływu na praktykę funkcjonowania lokalnych instytucji bezpieczeństwa. Wnioski te wynikają z obserwacji aktywności badaczy polskiego środowiska oraz z analizy licznych publikacji we własnej pracy naukowo-dydaktycznej, ale podkreślam, że obecne uogólnienia domagają się również potwierdzenia w ramach badań empirycznych (panele, ankiety, wywiady), które wciąż przed nami.

Rozwój globalny problematyki poruszanej przez *security studies* zależy od ich pozycjonowania w światowych hierarchiach wiedzy. Dlatego badacze dążą do szerszego wykorzystania oryginalnych teorii i metodologii nauk społecznych, co uwiarygadnia ich pracę na poziomie debaty światowej. Uczeni chętnie korzystają tu z inspiracji myślenia ekonomicznego, co prowadzi do „profesjonalizacji” praktyk naukowych. Tymczasem lokalne priorytety rozwoju *security studies* to budowa zwartej i autonomicznego systemu wiedzy, otwartego na wymianę idei z podejściami „zagranicznymi”. Lokalny prestiż danej nauki wynika raczej z sieci relacji z instytucjami danego państwa i pozycji absolwentów uczelni na rynku pracy. Kwestia ta jest bardzo ważna w Europie Wschodniej, gdzie od kilku dekad występowała nadmierna podaż absolwentów rozmaitych nauk społecznych.

Osobne słowa podsumowania dotyczą analizowanych podręczników. Uważam, że dobre praktyki opracowywania materiałów dydaktycznych dla studentów, które są obecne od kilku dekad w podręcznikach globalnych domów wydawniczych, wkrótce zawitają do Europy Wschodniej, choć z obserwacji własnej wnioskuję, że nie jest to jeszcze temat dyskusji lokalnych nauczycieli i studentów. Wysoka interaktywność i informatywność nowoczesnych podręczników powoduje znaczne zmiany w specyfice pracy nauczycieli akademickich. Budowa „wspólnoty

naukowej” o randze międzynarodowej przypomina obecnie budowanie nowej branży usługowej. Występuje to w postaci tworzenia marek edukacyjnych (uczelnie, kursy) i promowania produktów opartych na wiedzy (programy studiów, podręczniki i publikacje specjalistyczne), odpowiadających na potrzeby licznych interesariuszy nowej nauki. Na poziomie języka oznacza to też popularyzację i wzrost znaczenia fachowej terminologii z zakresu *security studies*.

Wnioskując o roboczym przeglądzie dorobku publikacyjnego środowiska nauk o bezpieczeństwie w Polsce, możemy przyjąć, że badacze dbają raczej o autonomię w ramach państwowego systemu edukacji i skupiają się na regionalnym obiegu, związanym z kształceniem na rynki lokalne. „Rynek nauki” międzynarodowej pozostaje raczej wtórnym obszarem zaangażowania polskich badaczy (pewien wyjątek dotyczy środowiska badaczy bezpieczeństwa międzynarodowego i studiów strategicznych). Wydaje się jednak, że dzięki nowym technologiom edukacyjnym i sposobom tworzenia wiedzy w niedalekiej przyszłości lokalne „rynki wiedzy” będą dysponować dodatkowym polem aktywności uczonych. Będą oni zapewniać przepływ idei między debatą międzynarodową a aplikacją wiedzy w lokalnym procesie dydaktycznym i szkoleniowym. Wydaje się również, że jest to wymóg istotny dla rozwoju polskiej szkoły *security studies* w przyszłości.

Bibliografia

- Aleksandrowicz, T. (2014). *Świat w sieci. Państwa – społeczeństwa – ludzie. W poszukiwaniu nowego paradygmatu bezpieczeństwa narodowego*. Warszawa: Difin.
- Balcerowicz, B. (2010). *Siły zbrojne w stanie pokoju, kryzysu, wojny*. Warszawa: Scholar.
- Bauman, Z. (2006). *Płynna nowoczesność*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Baylis J., Wirtz, J., Gray, C., Cohen, E. (2009). *Strategia we współczesnym świecie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Buzan, B. (1993). *People, States and Fear. The National Security Problem in International Relations*. Brighton: Wheatsheaf.
- Cieślarczyk, M. (2009). *Teoretyczne i metodologiczne podstawy badania problemów bezpieczeństwa i obronności państwa*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej.
- Collins, A. (Ed.). (2019). *Contemporary Security Studies*. Oxford: Oxford University Press.
- Czaputowicz, J. (2013). *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Współczesne koncepcje*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Daniluk, P. (2015). *Bezpieczeństwo i zarządzanie. Analiza strategiczna*. Warszawa: Difin.
- Dennett, D. (2015). *Dźwignie wyobraźni i inne narzędzia do myślenia*. Kraków: Copernicus Center Press.
- Drucker, P. (1998). W kierunku organizacji nowego typu. W: F. Hesselbein, M. Goldsmith, R. Beckhard, *Organizacja przyszłości* (s. 17–24). Warszawa: Business Press.

- Dunn Cavelti M., Balzaq T. (2017). *Routledge Handbook on Security Studies* (2nd edition). London & New York: Routledge. Taylor & Francis.
- Galtung, J. (1985). Twenty Five Years of Peace Research. Ten challenges, and some responses. *Journal of Peace Research*, 22(2), 141–158. DOI: <https://doi.org/10.1177/002234338502200205>.
- Galtung, J., Jacobsen, C.G. (Eds.). (2000). *Searching for Peace. The road to transcend.* London: Pluto Press.
- Gierszewski, J. (2013). *Bezpieczeństwo społeczne: studium z zakresu teorii bezpieczeństwa narodowego.* Warszawa: Difin.
- Grochowski, L., Letkiewicz, A., Misiuk, A. (red.). (2011). *Nauka o bezpieczeństwie. Istota, przedmiot badań i kierunki rozwoju. Studia i materiały* (t. 1–2). Szczytno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji.
- Grocki, R. (2012). *Zarządzanie kryzysowe. Dobre praktyki.* Warszawa: Difin.
- Gromek, P. (2015). *Elementy teorii decyzji. W kierunku bezpieczeństwa.* Warszawa: SGSP.
- Gryz, J., Podraza, A., Ruszel, M. (2018). *Bezpieczeństwo energetyczne: koncepcje, wyzwania, interesy.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Harari, Y. N. (2018). *Homo Deus. Krótka historia jutra.* Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Hofreiter, L. (2013). *Wstęp do studiów bezpieczeństwa.* Kraków: Wydawnictwo KAFM.
- Hough, P., Malik, S., Moran, A., Pilbeam, B. (Eds.). (2015). *International Security Studies, Theory and Practice.* New York & London: Routledge. Taylor & Francis.
- Hughes, Ch. W., Yew Meng, L. (2011). *Security Studies. A Reader.* New York & London: Routledge. Taylor & Francis.
- Jarmoszko, S. (2015). *Militarne dziedzictwo a współczesne aplikacje strategii.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Kitler, W. (2011). *Bezpieczeństwo narodowe RP: podstawowe kategorie, uwarunkowania, system.* Warszawa: Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.
- Kitler, W., Skrabacz A. (2010). *Bezpieczeństwo ludności cywilnej. Pojęcie, organizacja i zadania w czasie pokoju, kryzysu i wojny.* Warszawa: Towarzystwo Wiedzy Obronnej.
- Kolodziej, E. (1992). Renaissance in Security Studies? Caveat Lector! *International Studies Quarterly*, 36(4), 421–438. DOI: <https://doi.org/10.2307/2600733>.
- Kolodziej, E. (1999). Security Studies for the Next Millennium: Quo Vadis? *Contemporary Security Studies*, 20(3), 18–38. DOI: <https://doi.org/10.1080/13523269908404229>.
- Korzeniowski, L. (2017). *Podstawy nauk o bezpieczeństwie* (wyd. 2). Warszawa: Difin.
- Kośmider, T., Kitler, W., (red.). (2017). *Granice tożsamości nauk o bezpieczeństwie. Perspektywa materialna i formalna.* Warszawa: Difin.
- Kośmider, T. (2018). *Bezpieczeństwo państwa polskiego. Rozważania w kontekście historycznych doświadczeń.* Warszawa: Difin.
- Koźmiński, A.K. (2008). *Wstęp.* W: D. Jemielniak, A.K. Koźmiński. *Zarządzanie wiedzą.* Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Koziej, S. (2009). *Między piekłem a rajem. Szare bezpieczeństwo na progu XXI wieku.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Koziej, S. (2011). Bezpieczeństwo: istota, podstawowe kategorie i historyczna ewolucja, *Bezpieczeństwo Narodowe*, 18(2), 19–39.

- Książopolski, K.M. (2011). *Bezpieczeństwo ekonomiczne*. Warszawa: Elipsa.
- Kuhn, T. (1985). *Dwa bieguny. Tradycja i nowatorstwo w badaniach naukowych*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Kuźniar, R. (2006). *Polityka i siła. Zarys studiów strategicznych*. Warszawa: Scholar.
- Kuźniar, R., Balcerowicz B. i in. (2012). *Bezpieczeństwo międzynarodowe*. Warszawa: Scholar.
- Leszczyński, M. (2009). *Bezpieczeństwo społeczne a bezpieczeństwo państwa*. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego im. Jana Kochanowskiego.
- Misiuk, A. (2012). *Administracja porządku i bezpieczeństwa publicznego: zagadnienia prawno – ustrojowe*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Łośgraf.
- Misiuk, A. (2013). *Instytucjonalny system bezpieczeństwa wewnętrznego*. Warszawa: Difin.
- Misiuk, A. (2018). O tożsamości nauk o bezpieczeństwie. *Historia i Polityka*, 23, 9–19. DOI: <https://doi.org/10.12775/HiP.2018.001>.
- Mickiewicz, P. (2018). *System bezpieczeństwa narodowego w rozwiązaniach systemowych wybranych państw* (wyd. 2). Warszawa: Difin.
- Noordegraaf, M. (2012). The making of professional public leaders. W: Ch. Teelken, E. Ferlie, M. Dent (Eds.), *Leadership in the public sector. Promises and Pitfalls*. London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Nowak, E., Nowak, M. (2011). *Zarys teorii bezpieczeństwa narodowego*. Warszawa: Difin.
- Parafianowicz, R. (2019). Operational Warfare in War College and War Studies University, *Kwartalnik Bellona*, 697(2), 17–29. DOI: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.3624>.
- Pawłuszko, T. (2018). Kierunki badań w światowych studiach nad bezpieczeństwem. *Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego*, 12(2), 177-194. DOI: <https://doi.org/10.34862/rbm.2018.2.14>.
- Pawłuszko, T. (2019). Geneza studiów strategicznych jako rdzenia programu badań nad bezpieczeństwem. *De Securitate et Defensione. O bezpieczeństwie i obronności*, 5(1), 72–95. DOI: <https://doi.org/10.34739/dsd.2019.01.06>.
- Pieprzny, S. (2014). *Administracja bezpieczeństwa i porządku publicznego*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Piwowski, J., Gierszewski, J. (red.). (2018). *W poszukiwaniu tożsamości nauk o bezpieczeństwie*. Warszawa: Difin.
- Polak, A., Joniak, J. (2014). *Sztuka wojenna*. Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.
- Polcikiewicz, Z. (2012). *Teoria bezpieczeństwa*. Wrocław: WSOWL.
- Popper, K. (1999). *Droga do wiedzy. Domysły i refutacje*. Warszawa: PWN.
- Raczkowski, K. (red.). (2014). *Bezpieczeństwo ekonomiczne obrotu gospodarczego: ekonomia, prawo, zarządzanie*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Raczkowski, K., Sułkowski, Ł. (red.). (2014). *Zarządzanie bezpieczeństwem. Metody i techniki*. Warszawa: Difin.
- Salter, M., Mutlu, C. (2013). *Methods in Critical Security Studies. An Introduction*. New York & London: Routledge. Taylor & Francis.
- Senge, P. (2006). *Piąta dyscyplina. Teoria i praktyka organizacji uczących się*. Kraków: Wolters Kluwer.
- Sienkiewicz, P. (red.). (2010). *Metody badań nad bezpieczeństwem i obronnością*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Obrony Narodowej.

- Sienkiewicz, P. (red.). (2015a). *Inżynieria systemów bezpieczeństwa*. Warszawa: PTE.
- Sienkiewicz, P. (2015b). Bariery metodologiczne w badaniach nad bezpieczeństwem narodowym. W: W. Kitler, T. Kośmider (red.), *Metodologiczne i dydaktyczne aspekty bezpieczeństwa narodowego* (s. 34–49). Warszawa: Difin.
- Sienkiewicz-Małyjurek, K., Krynojewski F. (2010). *Zarządzanie kryzysowe w administracji publicznej*. Warszawa: Difin.
- Soroka, P. (2015). *Bezpieczeństwo energetyczne*. Warszawa: Elipsa.
- Stachowiak, Z. (2012). *Teoria i praktyka mechanizmu bezpieczeństwa ekonomicznego państwa: ujęcie instytucjonalne*. Warszawa: AON.
- Stańczyk, J. (2017). *Formułowanie kategorii pojęciowej bezpieczeństwa*. Poznań: Wydawnictwo FNCE.
- Steele, B. (2008). *Ontological Security in International Relations. Self-Identity and the IR State*. New York & London: Routledge. Taylor & Francis.
- Stelmach, J. (2016). *Instytucje bezpieczeństwa narodowego*. Wrocław: WSOWL.
- Sulowski, S. (red.). (2015). *Tożsamość nauk o bezpieczeństwie*. Toruń: Adam Marszałek.
- Sulowski, S., Brzeziński M. (red.). (2014). *Trzy wymiary współczesnego bezpieczeństwa*. Warszawa: Elipsa.
- Ścibiorek, Z., Zamiar, Z. (red.). (2016). *Teoretyczne i metodologiczne podstawy problemów z zakresu bezpieczeństwa*. Toruń: Adam Marszałek.
- Trachtenberg, M. (1989). Strategic Thought in America 1952–1966. *Political Science Quarterly*, 104(2), 301–334. DOI: <https://doi.org/10.2307/2151586>.
- Ullman R. (1983). Redefining Security. *International Security*, 8(1), 129–153. DOI: <https://doi.org/10.2307/2538489>.
- Wallensteen, P. (2011). *Peace research. Theory and practice*. London & New York: Routledge. Taylor & Francis.
- Walt, S.M. (1991). The Renaissance of Security Studies. *International Studies Quarterly*, 25(2), 211–239. DOI: <https://doi.org/10.2307/2600471>.
- Wawrzusiszyn, A. (2015). *Bezpieczeństwo. Strategia. System. Teoria i praktyka w zarysie*. Warszawa: Difin.
- Williams, P. McDonald, M. (2017). *Security Studies. An Introduction*. New York & London: Routledge. Taylor & Francis.
- Wissem, J. G. (2009). *Uniwersytet Trzeciej Generacji. Uczelnia XXI wieku*. Wrocław: Zante.
- Wiśniewski, B. (2013). *System bezpieczeństwa państwa. Konteksty teoretyczne i praktyczne*. Szczepno: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji.
- Wołęjszo, J.A., Jakubczak, R. (red.). (2013). *Obronność. Teoria i praktyka*. Warszawa: Bellona.
- Wróblewski, R. (2011). Przedmiot i metoda nauki o bezpieczeństwie narodowym. W: P. Sienkiewicz, M. Marszałek, H. Świeboda (red.), *Metodologia badań bezpieczeństwa* (t. 2, s. 71–86). Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.
- Wróblewski, R. (2017). *Wprowadzenie do nauk o bezpieczeństwie*. Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Siedlcach.
- Zajas, S. (2010). Nauki wojskowe a nauki o bezpieczeństwie i obronności. W: P. Sienkiewicz, M. Marszałek, H. Świeboda (red.). *Metodologia badań bezpieczeństwa* (t. 1, s. 9–15). Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.

- Zalewski, S. (2010). *Bezpieczeństwo polityczne państwa. Studium funkcjonalności instytucji*. Siedlce: Wydawnictwo Akademii Podlaskiej.
- Zalewski, S. (2012). W poszukiwaniu tożsamości nauk o bezpieczeństwie. W: P. Sienkiewicz, M. Marszałek, H. Świeboda (red.), *Metodologia badań bezpieczeństwa* (t. 3, s. 31–46). Warszawa: Akademia Obrony Narodowej.
- Zarycki, T., Warczok, T. (2016). *Gra peryferyjna. Polska politologia w globalnym polu nauk społecznych*. Warszawa: Scholar.
- Zięba, R. (2012). O tożsamości nauk o bezpieczeństwie. *Zeszyty Naukowe AON*, 1, 7–22. Dostęp: <https://znaszwoj.publisherspanel.com/resources/html/article/details?id=79640> [15.01.2020].
- Zięba, R. (red.). (2018). *Bezpieczeństwo międzynarodowe w XXI wieku*. Warszawa: Poltext.
- Żukrowska, K. (red.). (2010). *Bezpieczeństwo międzynarodowe. Przegląd aktualnego stanu*. Warszawa: IUSatTAX.